

‘પૂર્ણસત્ય’ તથા ‘અમારો બાપ અને અમે’ આત્મકથા - એક તુલનાત્મક અભ્યાસ.

પ્રા. ડૉ હિમ્મત ભાલોડિયા
આસિ. પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ,
સરકારી વિનયન કોલેજ,
ગાંધીનગર.

ભારતીય સાહિત્યક્ષેત્રે દલિત સાહિત્ય એ આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. આજે ભારતની કોઇપણ ભાષાનું સાહિત્ય જોઇએ તો તેમાં દલિત સાહિત્ય એક અલગ ઓળખ ધરાવે છે. દલિત સાહિત્ય કૃતિઓમાં કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, જીવનચરિત્ર અને આત્મચરિત્ર જેવા વિવિધ પ્રકારનાં સાહિત્ય સ્વરૂપો સર્જાવા લાગ્યા છે. જો કે તેમાં કવિતા, વાર્તા, નવલકથાનો વિકાસ તો ઘણો થયો છે, પણ જીવનચરિત્રો કે આત્મચરિત્રો ખૂબ ઓછા મળે છે. છતાં જેટલા મળે છે તેમાં નિખાલસતાથી અને સત્યનિષ્ઠાથી પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને નકકર વાસ્તવિકતાનું આલેખન કરવાનો પ્રયાસ થયેલો જોઇ શકાય છે. દલિત સમાજમાં જન્મેલી વ્યક્તિને પોતાને થયેલા જાત અનુભવોનું સચ્ચાઇપૂર્ણ આલેખન કરવું તે દલિત સાહિત્યકૃતિનો મુખ્ય ગુણ છે. તેથી કહેવાતા સભ્યસમાજ કે સર્વર્ણ સમાજ તરફથી દલિતોને થયેલા અત્યાચાર, દમન, શોષણ, અન્યાય વગેરેનું આલેખન અને તેની સામેનો આક્રોશ કે બંડ દલિત સાહિત્યકૃતિઓમાં વિશેષ અનુભવાય છે. છતાં કેટલીક સાહિત્યકૃતિઓ એવી છે કે જેમાં બંડ અને આક્રોશ હોવા છતાં આપણને શુદ્ધ કલાત્મકતાનાં દર્શન કરાવે છે. આવી સર્જનાત્મકતા કે કલાત્મકતાનાં દર્શન કરાવતી કૃતિઓમાં ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની ‘પૂર્ણસત્ય’ અને મરાઠી દલિત સાહિત્યની ‘આમચા બાપ આન્ આમ્હી’ કૃતિઓનો અંશતઃ સમાવેશ કરી શકાય.

‘આમચા બાપ આન્ આમ્હી’ નરેન્દ્ર જાધવની મરાઠી સાહિત્યકૃતિની પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૭ ડિસેમ્બર ૧૯૯૩નાં રોજ પ્રકાશિત થતાં તે જ દિવસે તેનાં લોકાર્પણ સમારંભમાં તેની ૧૦૦૦ પ્રત તો તત્કાળ પુરી થઇ જાય છે. તે પછીનાં ૧૧ મહિનામાં ચાર વખત આ કૃતિનું પુનઃ મુદ્રણ કરવામાં આવે છે. તેની બધી મળીને કુલ ૫૦૦૦ પ્રત છપાઇ અને વેચાઇ, તે તેની લોકચાહના અને લોકપ્રિયતાની ઘોતક છે.

નરેન્દ્ર જાધવ કોઈ મોટા ગજાનાં સર્જક કે લેખક નથી. જો કે લેખક થવાની એમને તીવ્ર ઇચ્છા હતી પણ સરકારી અધિકારી બન્યા પછી કામકાજમાં વ્યસ્ત રહેવાને કારણે લેખન કે સર્જનકાર્ય શક્ય બન્યું નહીં. પરંતુ પિતાજીએ લખેલી આત્મકથા વાંચતા તેને સંપાદિત કરવી એવી એમને અભિપ્સા થઈ આવેલી. પિતાજીએ લખેલી આત્મકથાની ભાષા થોડી સુધારી એને મઠારી અને સાથે સાથે કુટુંબનાં અન્ય વ્યક્તિઓ પાસે પિતાજી વિશે અને સૌ સભ્યોનાં પોતાનાં વિશેનાં અનુભવો લખાવી ‘આમચા બાપ આન્ આઝી’ નામે આ કૃતિને પ્રકાશિત કરી.

આ પુસ્તકનાં સર્જન પાછળ લેખકનાં મત પ્રમાણે લગભગ વીસેક વર્ષનો સમયગાળો વીત્યો છે. ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલી આ કૃતિમાં ‘દાદાની આત્મકથા’માં દાદાનું ૧૯૫૦નાં વર્ષ સુધીનું સંઘર્ષમય જીવન આલેખાયું છે. ૧૯૫૦ પછી દાદાનાં જીવન વિશે લેખકે કુટુંબનાં આપ્તજનો પાસેથી હકીકતો અને માહિતી મેળવી તેને સંપાદિત કરી છે. આમ, કુટુંબની જુદી જુદી વ્યક્તિઓનાં સ્વકથનમાંથી સાકાર થતી આ એક સામુહિક સર્જનકૃતિ છે.

ગુજરાતી દલિત સાહિત્યક્ષેત્રે વાર્તા, નિબંધ અને નવલકથાઓ લખી બી. કેશરશિવમે ઘણી પ્રસિધ્ધિ મેળવી છે. ‘રાતી રાયણની રતાશ’, ‘જન્મ દિવસ’, ‘પલ્લવીનો માળો’, ‘લક્ષ્મી’, ‘અધુરું ત્રાંગુ’ અને ‘રૂપા’ જેવા વાર્તાસંગ્રહો, ‘ગાય-જો-ડેરો’ નામે નિબંધસંગ્રહ, તેમજ ‘શૂળ’ તથા ‘મૂળ અને ધૂળ’ જેવી નવલકથાઓ તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. કિશોરવયથી વાર્તાઓ લખતા રહેલા આ વાર્તાકારની વાર્તાઓ આજસુધીમાં અનેક પારિતોષિકો મેળવી ખૂબ પ્રખ્યાતી પામી છે. નવલકથાઓ પણ એટલી જ શ્રેષ્ઠ સાબિત થઈ છે. એમની વાર્તા, નવલકથા કે નિબંધ કંઈ પણ તપાસીએ તો તેમાંથી આપણને એમનાં જાત અનુભવો કે સ્વાનુભૂતિનો રણકો અવશ્ય સંભળાય. દલિત સમાજનાં લોકોની યાતનાઓ, એમને થયેલા અન્યાય, એમની પર થતા અત્યાચારો, એમનું થતું શોષણ, એમને આપવામાં આવતી પીડા, દુઃખ-દર્દ વગેરેને કારણે આવી અન્યાયી અને અત્યાચારી વ્યવસ્થાનાં પ્રતિકારરૂપે દલિતોમાં પ્રગટતો આક્રોશ, ગુસ્સો, બંડ કે વેદના-વ્યથા બી. કેશરશિવમનાં સાહિત્ય સર્જનમાં સુપેરે પ્રગટે છે. બી. કેશરશિવમે વાર્તા, નિબંધ અને નવલકથા ઉપરાંત ‘પૂર્ણસત્ય’ નામે આત્મકથા પણ લખી છે. ‘પૂર્ણસત્ય’નાં બે ભાગમાં શૈશવથી માંડીને પ્રૌઢાવસ્થા સુધી પોતાને થયેલા જાત અનુભવોને એમણે સુરેખ રીતે મૂકી આપ્યા છે. સત્યનિષ્ઠા, નિખાલસતા અને નિરપેક્ષભાવે ‘પૂર્ણસત્ય’નું આલેખન કર્યું છે.

‘પૂર્ણસત્ય’નાં માધ્યમ દ્વારા માત્ર એમણે જ નહીં પણ સમસ્ત દલિત સમાજે અનુભવેલું ‘નગ્ન સત્ય’ કે ‘કડવું સત્ય’નું વરવું ચિત્ર તેમણે ‘પૂર્ણસત્ય’માં નિરૂપ્યું છે.

‘પૂર્ણસત્ય’ એ બી. એસ. જાદવની ગુજરાતીમાં લખાયેલી આત્મકથા છે, તો ‘આમચા બાપ આન્ આમ્હી’ એન. ડી. જાદવની મરાઠીમાં સર્જાયેલી સ્મરણકથા છે. ગુજરાતી અને મરાઠી એમ બન્ને જાદવ બંધુઓ પાસેથી પ્રાપ્ત થતી આ બન્ને ભાષાની કૃતિઓ પોતપોતાની રીતે સ્વતંત્ર મહત્વ ધરાવે છે. બી. એસ. જાદવ એટલે બી. કેશરશિવમ્ અને એન. ડી. જાદવ એટલે નરેન્દ્ર જાદવ. નરેન્દ્ર જાદવની ‘આમચા બાપ આન્ આમ્હી’નો ગુજરાતી અનુવાદ આપણને ‘અમારો બાપ અને અમે’ ઇ. સ. ૨૦૦૨માં કિશોર ગૌડ પાસેથી ઉપલબ્ધ થયો તે પ્રશંસાને પાત્ર છે.

‘પૂર્ણસત્ય’ને પૂર્ણતઃ આત્મકથા કહી શકાય, જ્યારે ‘અમારો બાપ અને અમે’ માં આત્મકથાનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણતઃ જળવાયુ નથી. એનાં ત્રણ ભાગો જુદા જુદા સ્વરૂપે લખાયેલાં છે. પ્રથમ ભાગ ‘અમારો બાપ’ જીવનચરિત્રનાં રૂપે લખાયો છે, પરંતુ તે પણ માત્ર એક વ્યક્તિ દ્વારા લખાયો નથી. દાદા એટલે કે બાપનું જીવનચરિત્ર ઘરનાં આપ્તજનો દ્વારા લખાયેલું ‘સમુહસર્જન’ છે. લેખકે એનું સંપાદન કર્યું છે. બીજા ભાગમાં ‘દાદાની આત્મકથા’ મૂકવામાં આવી છે. આથી બીજા ભાગને આત્મકથા તરીકે ચોકકસ સ્વીકારી શકાય. પરંતુ તે પણ લેખકની આત્મકથા નથી. એ તો દાદાની આત્મકથા છે. લેખક નરેન્દ્ર જાદવનાં આત્મકથારૂપી પ્રકરણ તો આપણને પહેલાં ભાગમાં પહેલું પ્રકરણ ‘હું અને મારો બાપ’ તેમજ છેલ્લાં ત્રીજા ભાગનું છેલ્લું પ્રકરણ ‘હું ડા. નરેન્દ્ર જાદવ’માં પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, આ બન્ને પ્રકરણોમાં લેખકની પોતાની નાનકડી આત્મકથા આપણને સાંપડે છે. પહેલાં પ્રકરણનાં ૨૦ પાનામાં લેખકે પોતાની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ તેમજ પિતાજી સાથેનાં પ્રસંગોની વિવિધ સ્મૃતિઓ કંડારી છે, તો છેલ્લા પ્રકરણનાં ૪૬ પાનામાં પોતાની શૈક્ષણિક ઉપરાંત વ્યવસાયિક કારકીર્દિનું આલેખન કર્યું છે. આ સિવાયનાં બાકીનાં ભાગને સ્મરણોરૂપી સંપાદન માત્ર માની શકાય.

‘પૂર્ણસત્ય’ એ સ્મૃતિકથા નિમિત્તે લખાયેલી આત્મકથા છે. ‘પૂર્ણસત્ય’માં સંપૂર્ણ સત્ય હકીકતો અને નકકર વાસ્તવિકતાનું આલેખન કરવાનો પ્રયાસ થયો છે. આત્મકથાકારે પૂરી હિંમત બતાવીને નિખાલસતા અને સત્યનિષ્ઠાથી આ સ્મૃતિકથાનું નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં તેમણે પોતાનાં જીવનમાં અનુભવેલી હીનતા, કઠોરતા, અવહેલના, શોષણતા વગેરેને અતિશયોક્તિ વિના આલેખી છે. મહાભારતમાં કર્ણને ‘દાસીપુત્ર’ હોવાને કારણે જે મુસીબતોનો સામનો કરવો પડ્યો

હતો તેનાથી પણ અનેક ગણી મૂશ્કેલીઓ આ સર્જકને દલિતસમાજમાં જન્મ લઈને વેઠવી પડી છે. એટલે કે દલિત, અસ્પૃશ્ય કે 'દાસસમાજ'માં જન્મ લઈ જે અપરાધભાવ અનુભવ્યો છે, તેનું જીવંત આલેખન 'પૂર્ણસત્ય' માં જોઈ શકાય છે.

'અમારો બાપ અને અમે' પુસ્તકનાં લેખક માત્ર નરેન્દ્ર જાધવ જ નથી, પણ આખો પરિવાર છે. પોતાનાં પરિવારનાં સમગ્ર સભ્યો દ્વારા લખાયેલું આ પુસ્તક 'એક સમુહ સર્જન છે.' તેથી આ પુસ્તકમાં માત્ર નરેન્દ્ર જાધવનાં જ જાત અનુભવો આલેખાયા નથી, પણ સમસ્ત પરિવારની સ્મૃતિઓ અભિવ્યક્ત થઈ છે. શરૂઆતની આવૃત્તિઓમાં બા અને બહેનની વ્યવસ્થિત જાણકારી પ્રાપ્ત થતી ન હતી. એટલે પછીની આવૃત્તિમાં બાનાં શબ્દચિત્ર રૂપે 'માતોસરી' અને બહેન દ્વારા લખાયેલું દાદાનું વ્યક્તિચિત્ર 'મારા દાદા'ને સ્થાન આપવામાં આવ્યું. આમ, આ પુસ્તકમાં આપણને ચારેય ભાઈઓ, બહેન અને દાદા દ્વારા લખાયેલું લખાણ મળે છે. એક જ પુસ્તકનાં ત્રણ ભાગમાં લખાયેલી આ કૃતિ આપણને ક્રમશઃ જીવનકથા, આત્મકથા અને સ્મરણકથા એમ ત્રિવિધ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

'પૂર્ણસત્ય'માં જેવું દલિત સમાજની પીડા, શોષણ, સહનશીલતા અને સંઘર્ષનું આલેખન થયું છે, તેવું 'અમારો બાપ અને અમે'માં દેખાતું નથી. આ કૃતિ કરતાં 'પૂર્ણસત્ય' માં દલિત સમાજની નકકર વાસ્તવિકતા અને કડવી કારુણ્યતા વિશેષ ઉભરી આવે છે. તત્કાલીન સમયે જોવાં મળતાં સવર્ણ-દલિત વચ્ચેનાં ભેદભાવો જોવાં કે, દલિતોનું અલગ મંદિર હોય, દલિતોનાં અલગ બ્રાહ્મણ હોય, દલિતોની અલગ હોટલ હોય, દલિતોની અલગ હોળી હોય અને દલિતોનો અલગ પાણીનો કુવો પણ હોય - એટલું જ નહીં ચોમાસાનાં વરસાદમાં દલિતનાં ઘરનું પાણી પણ સવર્ણો પોતાનાં ઘર આગળથી જવા દેતાં નહીં. સવર્ણોનાં ઘર આગળથી નીકળતી એક જ પાઇપલાઇનમાંથી આવતું પાણી દલિતોનાં ઘર સુધી પહોંચતા અસ્પૃશ્ય ગણાતું. પરંતુ દલિતોએ ખોદેલા વીરડામાંથી સવર્ણો રાત્રે પાણી ચોરી જાય ત્યારે એમને અસ્પૃશ્યતા નડતી નથી. આ તે કેવો વિરોધાભાસ ? બસમાં પણ દલિતોને સાથે બેસવા દેવામાં આવતા નહીં - વગેરે બાબતો દલિતો માટે શાપરૂપી હતી. તેનું લેખકે જીવંત અને તાદ્રશ્ય આલેખન કર્યું છે.

'પૂર્ણસત્ય'માં લેખકે પોતાનાં બાલ અનુભવોને નિખાલસ અને નિર્ભય રીતે આલેખ્યા છે. જેમ કે, બાળપણમાં રમકડાં તરીકે ઢોરની ખરીઓ, હાડકાં કે શિંગડાનો ઉપયોગ કરવો, હોળીમાં ગટરનાં કાદવથી, કલાડીની મેશથી કે ઢોરનાં છાણથી રમવું, ભવાઇનાં વેશ ભજવવા, મીલમાં

કોલસા કે રાખોડી સાથે તેમજ સ્મશાનમાં માણસની ખોપરીનાં ટુકડા કે હાડકાં દ્વારા રમવું, કાલા ફોલવા જવું, સીમમાં લાકડા વીણવા જવું, બોનમિલમાં દુર્ગંધ મારતાં કે કીડાથી ખદબદતાં હાડકાં કે શીંગડા ટ્રકમાં ભરવા-ઠાલવવા, રાતનાં પથારીમાં કુતરાનું ભેગું સુઈ જવું, પથારીમાં મુતરી જવું, માથે ઇંઢોણી મૂકી દેગડી લઈ ફૂવેથી પાણી ભરી લાવવું, ઉતરાયણ પર પતંગ ઉડાડવા, કુતરીનું કરડવું, ડાકણ-ભૂતથી બીકવું, પોતાની સાથે બનેલો શારીરિક શોષણનાં પ્રયાસનો બનાવ, બ્રહ્મચર્યમીમાસાં - આદિ પ્રસંગોને લેખકે ખૂબ જ સંયમથી- સાવધાનીથી છતાં નિખાલસતા અને નિડરતાથી નિરૂપ્યા છે. લેખકને મેટ્રિક સુધીમાં થયેલાં જાત અનુભવો વાંચતા તેમની સત્યનિષ્ઠા અને પ્રમાણિકતાનાં આપણને દર્શન થાય છે. જીવનમાં અનુભવેલી કટુતા, વિષમતા અને કલુષિતાનું ‘કડવું સત્ય’ એટલે જ આ ‘પૂર્ણસત્ય’. લેખકે અહીં જે હકીકતો કે માહિતીઓનો ચિતાર આપ્યો છે તે જ દર્શાવે છે કે તે ‘પૂર્ણસત્ય’ જ હશે. તેમણે નિડરતા, નિખાલસતા અને નિઃસંકોચપણે જીવનની કેટલીક બાબતોને આલેખી જીવનનાં એક ‘નગ્ન સત્ય’ને ઉજાગર કર્યું છે. રમણ પાઠકનાં શબ્દોમાં કહીએ તો લેખકનું આ ‘પોતાની જ જાંઘ ઉઘાડી કરવાનું દુઃસાહસ છે.’ (પૃ. ૬)

‘અમારો બાપ અને અમે’નાં લેખકને દલિત સમાજમાં જન્મ લેવાનો કે ઉછરવાનો કોઈ છોછ નથી. બલ્કે પોતાની વાસ્તવિકતાને સ્વીકારી એમાં આપબંધે આગળ વધવાની હાકલ કરે છે. તેઓ કહે છે “ગળામાં ફુલડી અને કમરે સાવરણી”- આ સ્વરૂપની અમાનુષી જાતિયતા નષ્ટ થઈ હોવા છતાં તેને કારણે જાતિયતાની વિષવેલ આપણે સમૂળી દાટી દીધી છે એવું માનવું મુખ્ય છે. એકાદ વ્યક્તિ માટેનો આપણો પૂર્વગ્રહ આજેય તે વ્યક્તિની જાતિને આધારે નકકી થાય છે એ નકારવું શક્ય છે કે ? પરંતુ જવલંત ઇચ્છા શક્તિ હોય, યોગ્ય તક ઉપલબ્ધ હોય અને તેને કઠોર પ્રયત્નનો સાથ હોય તો સેંકડો દલિતો મારા કરતાંય સારી કાર્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ મારી પ્રામાણિક ધારણા છે. દલિતેતર અને દલિત, બન્ને એ આ વાસ્તવિકતા લક્ષ્યમાં લેવાની આજે નિતાંત આવશ્યકતા છે.” (પૃ. ૧૭૭-૧૭૮) આ ઉપરાંત દાદાએ પોતાની આત્મકથામાં કયાંય સવર્ણોએ દલિતોનું શોષણ કર્યું હોય, અત્યાચાર કર્યો હોય એવું આલેખન કર્યું નથી. તેમણે ઘણીવાર ગામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ ગામમાં એમને કેવા ખરાબ કામો કરવા પડતા, સવર્ણો તરફથી કેવા શોષણનો ભોગ બનવું પડતું વગેરે બાબતો છુપાવી લાગે છે. મુંબઈ આવ્યા પછી લગ્ન થાય છે ત્યારે ગામડેથી ભાઈ માધવરાવનાં સમાચાર મળે છે કે ગામનું કામ અને વેઠ તમારે ભાગે આવ્યા છે. સમાચાર મળતા ગામ ડે જાય છે. ત્રણ મહિના રહી વેઠ કરે

છે. પણ કેવા પ્રકારની વેઠ કરે છે એ દર્શાવ્યું નથી. તેઓ લખે છે ‘પછી અમે ઘણી - બાયડી ત્રણ મહિના ગામે ગયા, વેઠ કરી, હાથમાં લાકડી લઈને મેં તે કામ કર્યું.’ (પૃ. ૯૫) અહીં કયુ કામ કર્યું તે પણ દર્શાવ્યું નથી. આત્મકથાની શરૂઆતમાં જણાવ્યું છે કે ‘તે વખતે અમે મજૂરી કરીએ, ખેતરમાં કામ કરીને અને પસાયતાનું કામ કરીને જેમ તેમ નભી રહ્યા હતા. પસાયતાનાં કામો એટલે ગામમાં રોટલા માંગવા, લોકોને ચોરામાં બોલાવી લાવવા, ઢોરનાં ડબા સંભાળવા, મૈયતનાં સંદેશા પહોંચાડવા, સરકારી અધિકારીઓની સેવા કરવી.’ (પૃ. ૫૬) આ સિવાય સમાજ તરફથી જે શોષણનાં ભોગ બનવું પડ્યું હોય એવા કોઈ કામોનો નિર્દેશ એમણે કર્યો નથી.

જાતિ-પાતિને લઈને ઊભી થયેલી સમસ્યાનું નિરૂપણ દાદાની આત્મકથાનાં અંતિમ ભાગમાં જોવા મળે છે. કિંગ જોર હાઈસ્કૂલ અને છબિલદાસ હાઈસ્કૂલમાં દલિત જ્ઞાતિને લીધે પ્રવેશ મળતો નથી. પરંતુ છબિલદાસ હાઈસ્કૂલમાં દાદા ઉપવાસ પર ઉતરતા ત્યાં તેમનાં દિકરાને અવશ્ય પ્રવેશ મળી જાય છે. ‘અમે આમ ઘડાયા’ પ્રકરણમાં તત્કાલીન પરિસ્થિતિનો થોડો અણસાર પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે, દલિત સમાજનાં લોકોએ ઘરમાંથી નીકળતી વખતે ચંપલ હાથમાં લઈ ગામ બહાર નીકળી ગયા પછી જ પગમાં પહેરવાની પ્રથા હતી. બીજું કે, દલિતો માટે દૂર ગંદા કપ રાખવામાં આવતાં તેમાં જ ચા આપવામાં આવતી. પણ તેમનાં કુંટુબનાં કોઈ સભ્ય સાથે આવું કાંઈ બન્યું હોય તેનો કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. જો કે ‘હું ડોક્ટર નરેન્દ્ર જાધવ’ પ્રકરણમાં લેખકે છેલ્લે બે-એક પ્રસંગમાં ‘શિડયુલ કાસ્ટ’ અંગે સમાજનો જાતિય ભેદભાવ હજુ કેટલો ટકેલો છે, તેનો નિર્દેશ માત્ર કર્યો છે. આ ઉપરાંત બે-એક પ્રસંગ એવા પણ આલેખ્યા છે કે જેમાં એમને દલિત હોવાને કારણે ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે. જેમ કે, ૧૯૭૦માં જે. ડી. જાધવનાં પત્નીને પતિ કલેક્ટર હોવા છતાં પરભણીનાં કાતનેશ્વર મંદિરમાં પ્રવેશવા દીધા ન હતા. તેમજ વકતૃત્વ સ્પર્ધામાં નરેન્દ્રને મળેલું પહેલું પારિતોષિક સન્માનપૂર્વક સમારંભમાં ન આપતાં કેન્ટીનમાં જઈને આપે છે. આ પુસ્તકમાં સાહજિકતા, સ્વાભાવિકતા, સાચુકલાઈ, નિર્ભયતા - બધું જ છે, છતાં કંઈક ખૂટતું હોઈ તેવો ભાસ થયા વિના નથી રહેતો. કારણ કે દાદાએ જીવનમાં અનેક પ્રકારનાં સંઘર્ષોનો સામનો કર્યો હશે, પણ તેમનાં લખાણમાં કે તેમનાં વિશેનાં લખાણમાં એવા કોઈ પ્રકારનો કરૂણ સુર સાંભળવા મળતો નથી, કે જે આપણને ‘પૂર્ણસત્ય’માં સંભળાય છે. ‘અમારો બાપ અને અમે’નાં લેખકને દલિત હોવાનો કે દલિતપણાંનો કોઈ વધારે રંજ નથી. તેઓ ખુમારી અને સ્વાભિમાનથી જીવન જીવે છે. જ્યારે ‘પૂર્ણસત્ય’નાં લેખક તો

દલિત સમાજમાં જન્મવું એને બહું મોટો અભિશાપ માને છે. દલિત હોવાને કારણે કેટલું બધું સહેવું પડ્યું છે, એનું એમને મોટું દુઃખ છે.

જો કે માત્ર ભારતમાં જ જાતિવાદ છે અને એનો ભોગ માત્ર દલિતોએ જ બનવું પડ્યું છે એવું નથી. પરંતુ ઘણી એવી જાતિઓ છે જેમને જાતિવાદનો શિકાર થવું પડ્યું છે. બહારનાં દેશોમાય વંશવાદનું વટવૃક્ષ કુલ્યુફાલ્યું છે, એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ‘અમારો બાપ અને અમે’નાં લેખકને અમેરિકાની ઇન્ડિયાનાં યુનિવર્સિટીમાં પીએચ.ડી.નાં સંશોધન સમયે થયેલા ખરાબ અનુભવને ગણી શકાય. પ્રબંધ સમિતિનાં પ્રાધ્યાપક કુરસ્ટનબર્ગ લેખક માટે જે શબ્દો વાપરે છે તે જોઈએ તો “નરેન સાચ્યે જ ભારતીય છે કે ? મને ક્યારેક લાગે છે, તેનામાં ક્યાંક અરબી રક્તનું મિશ્રણ થયું હોવું જોઈએ.....નરેન એ એકાદ ‘સ્ટેલિયન’ જેવો છે” (પૃ. ૨૦૭) જો કે આવું સાંભળીને લેખકની ‘સહનશકિતની પરાકાષ્ટા’ આવી જાય છે. તેઓ કહે છે “આજ સુધી જાતિ અને વર્ણને કારણે ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થાએ મને એનો ભોગ બનવાની ફરજ પાડી હતી અને હવે અમેરિકન યુનિવર્સિટીમાં વંશવાદનો ઘા મારી પર થયો હતો. હું સળગી ઉઠ્યો.” (પૃ. ૨૦૭)

‘પૂર્ણસત્ય’નાં ‘મા’ પ્રકરણ અને ‘અમારો બાપ અને અમે’નાં ‘માતોસરી’ પ્રકરણની તુલના કરીએ તો ‘માતોસરી’ કરતાં ‘મા’ વધારે ચડિયાતું લાગે. કારણ કે લેખકની બાલ્યાવસ્થાથી સારસંભાળ, લાડપ્રેમ અને સંસ્કારમાં જે ફાળો ‘મા’નો છે, તે ‘માતોસરી’નો નથી. ‘માતોસરી’માં નિરૂપાયેલું માનું પાત્ર સામાન્ય લાગે જ્યારે ‘મા’માં આલેખાયેલું માનું પાત્ર વિશેષ દીપી ઉઠતું દેખાય છે. આ ઉપરાંત ‘અમારો બાપ અને અમે’નાં પિતાજી પોતાનાં બાળકોને વ્યવસ્થિત પ્રેરણાં, પ્રોત્સાહન અને માર્ગદર્શન પુરું પાડનાર આદર્શ પિતાજી છે. બાળકોનાં ભવિષ્યની ચિંતા કરનાર, બાળકોનાં શિક્ષણ માટે સંઘર્ષ કરનાર, બાળકોને મહાન વ્યક્તિ બનાવવાની મથામણ કરનાર અને બાળકોમાં મહાપુરુષની આશા સેવનાર એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છે. જ્યારે ‘પૂર્ણસત્ય’માં આવતાં પિતાજી પ્રેમાળ, નિખાલસ, મિલનસાર અને મહેનતકશ માણસ છે. તેઓ પોતાની પરિસ્થિતિ અનુસાર કુંટુબનું ભરણપોષણ કરવામાં વ્યસ્ત રહેતા હોઈ બાળકનાં શિક્ષણ કે ભાવી પ્રત્યે થોડા બેદરકાર રહે તે સ્વાભાવિક છે. ‘અમારો બાપ અને અમે’માં દાદાએ પોતાનાં દિકરાઓને નિર્ભયતાનાં, પ્રામાણિકતાનાં, સ્વાભિમાનનાં અને સંઘર્ષનાં પાઠ ભણાવ્યા હોવાથી તેમનાં ચારેય દિકરાઓ સારી એવી કાર્યસિદ્ધિ મેળવી ઉચ્ચ પદો પર પહોંચે છે. મોટા જનાર્દન જાધવ ૧૯૬૩માં આઈ.એ.એસ. થાય છે. સુધાકર જાધવ દુબઈમાં ‘ગલ્ફએર’ વિમાન

કંપનીમાં નોકરી મેળવે છે. દિનેશ જાધવ મુંબઈ મહાનગરપાલિકામાં વોર્ડ ઓફિસર બને છે. અને સૌથી નાનાં નરેન્દ્ર જાધવ ભારત સરકારની 'નેશનલ સ્કોલરશીપ' મેળવી અમેરિકા જઈ ૧૯૮૬માં અર્થશાસ્ત્ર વિષયમાં પીએચ.ડી.ની પદવી હાંસીલ કરે છે અને ભારત આવી રીઝર્વ બેંકનાં અધિકારી બને છે. જો કે 'પૂર્ણસત્ય'નાં લેખક પણ મામલતદાર, નિયામક અને નાયબ સચિવ સુધીનાં પદોએ પહોંચે છે પણ તે આપ બળે. એમાં પિતાજીનું કોઈ વધારે યોગદાન રહ્યું હોઈ તેવું આપણને જાણવા મળતું નથી.

'અમારો બાપ અને અમે' પુસ્તકમાં ઘણી જગ્યાએ એવો ઉલ્લેખ આવે છે કે દાદા ક્યારેય ગુસ્સે થતા નહીં કે ગાળા-ગાળી કરતા નહીં. તેનાં વિરોધમાં ઘણીવાર એવું પણ લખાયું છે કે દાદા ગુસ્સે થાય ત્યારે બધાની બોલતી બંધ થઈ જાય. 'માતોસરી' પ્રકરણમાં જ 'ધી વીક'નાં અંગ્રેજી પત્રકાર સાથેની વાતચીતમાં દાદાનાં સ્વભાવ-ગુણ વિશે પૂછવામાં આવે છે ત્યારે લેખકનાં માતૃશ્રી કહે છે,

'મને એ જ ગમતું કે ક્યારેય દારૂ નહોતો પીધો, ક્યારેય ગાળા-ગાળી કરી ન હતી. વિશેષ કહું તો મારા પર ક્યારેય હાથ નહોતો ઉપાડ્યો.' (પૃ. ૫૨) અહીં દારૂ નહોતા પીતા કે મારામારી કરતાં ન હતાં તે વાત બરાબર છે પણ ગાળા-ગાળી તો અવશ્ય થતી જ. એની સાબિતી આપણને આજ પ્રકરણમાં આજ વાતની અગાઉનાં બે ફકરાઓમાં 'સોનું, તુ તો ગઘાડી જ રહી'માં મળે છે. આની સામે 'પૂર્ણસત્ય'માં લેખકનાં પિતાજી તો દારૂ પણ પીતા, ગાળા-ગાળી પણ કરતાં અને માને મારતાં પણ ખરા - એવી કબૂલાત લેખકે કરી છે.

આ બન્ને કૃતિમાં સામ્યતા એ છે કે બન્ને કૃતિનાં લેખકો દલિત સમાજનાં એક સામાન્ય કુટુંબમાંથી આવે છે. એમનો જન્મ અને ઉછેર સામાન્ય ગરીબ કુટુંબમાં થયો છે. પરંતુ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારસરણીને અનુસરી બાબસાહેબને જ પોતાનાં જીવનનું ધ્યેય માની, જીવનનાં લક્ષ્ય સામે બાબસાહેબને જ રાખી બન્ને કૃતિનાં લેખકો જીવનમાં સંઘર્ષ કરી શિક્ષણ મેળવે છે અને આગળ વધે છે. 'અમારો બાપ અને અમે'માં ડૉ બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારસરણીને જીવનમાં ઉતારી જીવનને સાર્થક બનાવનાર દાદા ધાર્મિક રીતે નાસ્તિક હતાં પણ ડૉ. આંબેડકરનાં વિચારો પ્રત્યે તો પૂર્ણ આસ્તિક હતા. લેખક નરેન્દ્ર જાધવ પણ પોતાનાં પિતાની જેમ ડૉ. આંબેડકરની વિચારસરણીને પૂર્ણપણે વરેલા હતા. ડૉ. આંબેડકરે જે માર્ગ ચીંધ્યો તેનું અનુસરણ કરનારા હતા. એટલે જ તેઓ કહે છે 'અમારા બા-બાપુએ અમને જન્મ

જરૂર આપ્યો પણ માણસ તરીકે જીવવાનો હકક જો કોઈએ મેળવી આપ્યો હોય તો તે ડૉ. બાબસાહેબ આંબેડકરે.’ (પૃ.૨૦૯) ‘પૂર્ણસત્ય’નાં લેખક પણ સપૂર્ણ રીતે બાબસાહેબનાં વિચારોને અનુસરનારા છે. અને તેથી જ આ બન્ને કૃતિની વિકાસ ગતિ સામાન્યમાંથી અસામાન્ય તરફની બની રહે છે.

‘અમારો બાપ અને અમે’માં લેખકે અને તેમનાં કુટુંબનાં સભ્યોએ જે કષ્ટો સહન કર્યા છે, જે સંઘર્ષનો સામનો કર્યો છે અને જે દુઃખ - દર્દો વેઠ્યા છે અને એમાંથી જે રીતે સિધ્ધિનાં સોપાનો સર કર્યા છે, તેની સફળ કહાની રજૂ કરી છે. નાસિક જિલ્લાનાં નિકાડ તાલુકાનાં ઓઝર ગામથી માંડીને મુંબઈ જેવી મોહમાયી નગરીનાં વાલકેશ્વરનાં વિસ્તાર સુધીની એમની કરમ કથની અને સિધ્ધિયાત્રા અહીં આલેખાઈ છે. તો ‘પૂર્ણસત્ય’માં પણ લેખકે વિના સંકોચે પોતે અનુભવેલી આપવીતીઓને આત્મકથનરૂપે મૂકી આપી છે. આત્મકથન દ્વારા થતું આત્મદર્શન કે આત્મપરિક્ષણ અહીં વિશેષ અનુભવાય છે.

‘અમારો બાપ અને અમે’ માં દાદાનાં આત્મકથાનાત્મક લખાણમાં કયાંય આડંબર કે દંભ દેખાતો નથી. પરંતુ દાદા વિશે લખાયેલા કે ધરનાં સભ્યોએ પોતાનાં વિશે લખેલા સ્મરણાત્મક લખાણોમાં થોડે અંશે ઔપચારિકતા અવશ્ય જોવા મળે છે. ‘પૂર્ણસત્ય’માંથી પસાર થતાં આપણને કયાંક લેખકનો આક્રોશ કે અહંકાર પ્રગટ થતો અનુભવાય. અને એ સ્વાભાવિક પણ છે. કારણ કે ‘જોડો કયાં ડંખે છે, એ તો પહેરનાર જ જાણે.’ સમાજનાં અન્યાય અને શોષણ સામે આક્રોશ સ્વરૂપે કોઈ સર્જક અવાજ ઉઠાવે તો એમાં ખોટું પણ શું છે ? આ કૃતિમાં લેખક થોડી આત્મપ્રશંસામાં કે આત્મલાઘામાં સરી જતાં માલુમ પડે છે. જેમ કે, ભાગ -૨ માં જે સ્થળ વિષયક માહિતીનાં પ્રસંગો છે, તેમાં તેમનું ‘હું પણું’ ક્યારેક દેખાય આવે છે. જો કે કેટલાક પ્રસંગોનાં આલેખનમાં લેખકે વિવેક અને સંયમ જાળવવાનો અવશ્ય પ્રયાસ કર્યો છે એ એક સર્જકની ગણીએ તો સર્જકની પણ સાહિત્યની તો મર્યાદા છે જ.

‘પૂર્ણસત્ય’નાં બે ભાગ જોતાં તેનો પ્રથમ ભાગ આપણને વધારે રસાત્મક અને સર્જનાત્મક લાગે. તે ભાષાની દ્રષ્ટિએ સાદી, સીધી, સરળ અને રસળતી શૈલીમાં લખાયેલો છે. જ્યારે બીજા ભાગમાં ઔપચારિકતા વિશેષ ભાસે છે. તેમાં સર્જક સરકારી અધિકારી બની ગયા પછી સમાજ

સુધારાનાં જે કાર્યો કરે છે, તેનો આલેખ આપતાં જણાય છે. પહેલાં ભાગમાં લેખક સર્જક તરીકે ઉપસી આવે છે. તો બીજા ભાગનાં સર્જક એ સુધારક વધારે લાગે છે.

‘પૂર્ણસત્ય’માં આપણને જે રસાત્મકતા અને સર્જનાત્મકતાનો ભાવ અનુભવવા મળે છે, તેવો ‘અમારો બાપ અને અમે’ કૃતિમાં જોવા મળતો નથી. તેમાં માત્ર જીવનનનાં લેખાજોખાનો એક નરવો ચિતાર આપ્યો હોય તેવું જણાય છે. ‘અમારો બાપ અને અમે’ કૃતિ જુદા જુદા ટુકડા ભેગા કરીને એકસુત્રે બાંધી રચાયેલી એક સ્મરણકથા છે, જ્યારે ‘પૂર્ણસત્ય’ એ એક સુસંયોજીત આત્મકથા છે. ‘અમારો બાપ અને અમે’ જુદી જુદી વ્યક્તિઓ દ્વારા થયેલું એક ‘સમૂહસર્જન’ છે. તો –‘પૂર્ણસત્ય’ એ એક જ વ્યક્તિ દ્વારા અભિવ્યક્ત થયેલું આત્મનિવેદન છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ

- (૧) ‘આમચા બાપ આન્ આમ્હી’ (મૂળ મરાઠી પુસ્તક) - નરેન્દ્ર જાધવ - ૧૯૯૩
- (૨) ‘અમારો બાપ અને અમે’ (ગુજરાતી અનુવાદ) - કિશોર ગૌડ - ૨૦૦૨
- (૩) ‘પૂર્ણ સત્ય’ - (ગુજરાતી કૃતિ) - બી. કેશરશિવમ્ - ૨૦૦૧